

НЕОЛОГИЗМДЕРДИ ЖАРАТУУДАГЫ ТИЛДИК КАРАЖАТТАР

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ПРИ СОЗДАНИИ НЕОЛОГИЗМОВ

LINGUISTIC MEANS IN THE CREATION OF NEOLOGISMS

Бул макалада неологизмдердин жаралуу себептери, сөздүн маани мазмуну жана жаңы маанинин, семантикалык неологизмдердин пайда болушу жөнүндөгү изилдөөлөр каралат.

Ачык сөздөр: *неологизмдер, семантика, жаңы сөздөр, сөздүн жаңы маани мазмуну.*

В работе рассматривается исследование о предпосылках появления неологизмов, значение слов и появление семантических неологизмов.

Ключевые слова: *неологизмы, семантика, новые слова, новые значение слов.*

This article is devoted to the research about supposition of appearing of the neologisms, the meaning of words and appearing of semantic neologisms

Keywords: *neologisms, semantics, new words, new meaning of the words.*

XX кылымдын 90-жылдардан баштап жана XXI кылымдын башында кыргыз тилинде жаңы сөздөрдүн жаралышында төмөнкүдөй негизги факторлор бар:

1) *Илим жана техниканын өнүгүүсүнө байланыштуу неологизмдер:* компьютер, принтер, интернет, дивиди (DVD), сиди (CD), дискет, мышка, сет, сайт, антенна, монитор, сканер, тергич, клавиатура, вирус, агент, WEB камера, файл, интернет-дүкөн, диск, факс, драйвер, процессор, флеш-карта, скайт, википедия, нетбук ж.б. көптөгөн терминдерди кошууга болот.

2) *Рынок экономикасына байланыштуу неологизмдер:* рынок, инвестор, бартер, маркетинг, менеджер, менеджмент, микрокредит, кредит, менчиктештирүү, евро, доллар, ваучер, аудит, акция, банкрот, бизнес-план, гипермаркет, супермаркет, тендер, патент, акциз, тенге, юань, валюта ж.б.

3) *Маданий байланыштар аркылуу пайда болгон неологизмдер:* шоу концерт, шоумен, продюсер, ролик, подиум, мюзикл, клип, аранжировка, кастинг, саркеч, тамашоу, гламур, гран-при, музшоу ж.б.

4) *Билим берүүгө байланышкан неологизмдердин жаралышы:* дарскана, бакалавр, Баллон, Баллон системасы, магистратура, колледж, лицей, магистр ж.б.

5) *Саясий, социалдык жана кызмат абалын билдирген неологизмдер:* президент, премьер-министр, спикер, омбудсмен, олигарх, оппозиция, оппозиционер, департамент, серепчи, виза, бармен, волонтер, гастербайтер, диллер, сутенер, имиджмейкер, мэр, мэрия, муниципалдык, палата, фракция, вице-спикер ж.б.

XX кылымдын 90-жылдарынан кийин ар бир тармак боюнча кыргыз тилинде жаңы сөздөр жаралгандыгын байкоого болот. Бул тилдин табигый өнүгүшү болуп саналат. Дүйнөлүк соода-сатыктын, экономикалык, саясий, маданий байланыштын күч алышы – тил коруна да өз таасирин тийгизип, интеграция күч алды. Совет мезгилинде кыргыз тилине

неологизмдер көбүнчө орус тили аркылуу кирсе, 1990-жылдардан кийин түздөн-түз байланышкан тилдер аркылуу кире баштады.

Сөз үчүн маани негизги орунда турат, ошондуктан ал лексикалык жана грамматикалык болуп экиге бөлүнөт.

Сөздүн лексикалык мааниси – бул биздин аң-сезимибиздеги предмет менен кубулуштун чындыгын тикеден-тике чагылдыруучу элемент. Кандайдыр бир сөз айтылса, маани-мазмунун ошол тилде сүйлөгөндөрдүн бардыгы бирдей түшүнүшөт. Сөздүн полисемиясы лексикалык категориянын бирден бир негизи болуп саналат жана полисемиянын ар кандай ыкмалары аркылуу ХХ кылымдын акыркы он жылында жана ХХI кылымдын биринчи он жылында, өзгөчө Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк алгандан кийин абдан көп неологизмдер пайда боло баштагандыгын жогоруда айтып кеткенбиз.

Полисемия деп биз аталышы бир предметтен экинчи предметке өтмө мааниде жана сөздүн маанисинин акырындык менен өнүгүшүн айтабыз. Өтмө маанисин пайда болушунун негизги ыкмасы жана азыркы кыргыз тилинде неологизмдердин жасалышы төмөнкүлөр болуп саналат:

Метафора (кандайдыр бир эки предметтин же кубулуштун окшоштугунун негизинде сөздөрдү өтмө маанисинде колдонуу): «чубалгы» маанисинде – линия «электр чубалгысы», жылдыз «популярный и знаменитый»: эстрада жылдызы, көмөк чордон – подстанция. Жылдыз деген сөздүн семантикалык маанилерин карап көрөлү: 1. Түнкүсүн жаркыраган чекит сыяктанып көрүнгөн асман телосу. *Асмандын бетин бербей жайнаган сансыз жылдыздар да жылдыздардын арасында жаркыраган ай да жарыгын төгөт* (Байтемиров). 2. Айланада бирдей аралыкта жанаша жайланышкан учтуу урчуктары бар жылдыз сымал геометриялык фигура; ошондой формадагы значоктун, ордендин белгиси. *Акылбектин төшүндө, Кызыл жылдыз жаркырап* (Нуркамал). *Төлдөтүп ашык чарбасын, Төшүндө жылдыз тагынган* (Осмонкул). 3. Өтмө мааниси – Адамды өзүнө тарткан сүйкүмдүүлүк, мээрим. *Жылдызы экен адамдын, Ким жактырбайт мындайды* («Курманбек»). Көбүнчө балдарды эркелеткенде, сүйгөндө, мээримдүү, сүйкүмдүү деген мааниде айтылуучу сөз. *Алдей, алдей, алдей ай, таңкы Чолпон жылдызым* (Токомбаев). *Жакшы түш көрүп жат. Жылдызым – деди Гүлайымга Алыкул* (Абдукаримов). 4. Өтмө мааниси – Белгилүү, таанымал, көрүнүктүү, кадыр-барктуу. *Жакшы уул – көктөгү жылдыз, жакшы кыз жакадагы кундуз*(макал). *Ааламында жаркыраган, жайнаган, Айтматовдун чыгармасы – бүт жылдыз* [1].

Мисалы, «линия» деген сөздү алып көрөлү. Бул сөз кыргыз тилинде – сызык, тилке, байланыш, чубалгы маанисинде колдонсо болот. Горячая линия – ыкчам байланыш; линия границы – чек ара линиясы; чек ара чийиндери; линия проводной связи – зым байланышынын тилкелери; линия электропередач – аба электр чубалгылары деген маанилерди берет.

«Гранд» деген неологизм кыргыз тилинде да «гранд» деген сөз менен колдонулат. Бул сөздүн бир нече өтмө мааниси бар: Гранд – Испаниядагы жогорку дворяндык наам жана ошол наамды алып жүрүүчү адам; гранд – эң мыкты команда; гранд-дама – белгилүү аял, айым; гранд – конкурстук негизде маданият шимерлерин, илимий изилдөө иштерин дотациялар, стипендиялар менен конкурстук негизде кошумча каржылоо формасы.

«Модератор» – рояль жана пианинодо үндү басаңдатуу үчүн жыгач планка түрүндөгү курал, анын өтмө мааниси – жарыяланып жаткан билдирүүлөрдүн тематикага дал келүүсүн жана эрежелерди сактоону көзөмөлдөөчү телеконференция, форум, конференция, жолугушуу ж.б. алып баруучусу.

Мындай метафора жолу менен жасалган неологизмдер кыргыз тилинде өтө эле арбын: абак, аберрация, авизо, авторизация, иглотерапия, аллергия, дискография, инголятор ж.б. Метонимия – ички же тышкы байланыштын негизинде бир предметтин аталышын экинчи предметти атоого колдонуу, тактап айтканда, сөз маанисинин ички жакындыгына карай ооштуруп же жакындаштырып атоонун жолу.

Метонимия жолу менен жасалган неологизмдер дагы кыргыз тилинде жолугат: чычкан – компьютердеги маалыматтарга кирүү үчүн монитордогу көрсөткүчтү курсор аркылуу көзөмөлдөөчү анча чоң эмес кошумча курал; төрага – спикер Жогорку Кеңештин жыйындарын алып баруучу депутат, ошондой эле төрага – жыйындарды алып баруучу, мекеме, уюмдардын башчысы.

Жашыл акча – доллардын кыргызча аталышы.

«Архив» деген атоодон «архиватор» деген неологизм кыргыз тилине кирген. Архиватор – компьютердик маалыматтарды архивде сакталганга ылайыкташтырып кысылган түрдө берүүчү жана ал маалыматтарды электрондук почто менен жөнөтүүчү атайын программа.

Сөздүн маанисинин өнүгүүсүндө сөздүн өтмө түрү да көптөгөн жаңы маани бергенге мүмкүндүк берет, мисалы, раис неологизми, биринчи мааниде «председатель», ал эми азыр «өкмөт башчы», сот, өкмөт башчы, тиш пастасы, персоне, сфера, команда, кризис, телохранитель ж.б. маанилерди да берип калганын көрөбүз.

Адабий тилдин өнүгүшүнүн эки булагы бар [2]:

1. Ички булак – кыргыз тилинин ички ресурстарынан жана диалектилеринин мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдалануу, тактап айтканда, айрым говорлордогу же диалектилердеги өлкөдөгү экономикалык-саясий, маданий, социалдык, рынок шартына байланыштуу сөздөрдү, атоолорду неологизм катары кабыл алуу;

2. Байыркы уңгу сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн жардамы аркылуу күндөлүк турмушта коомдун өнүгүшү менен пайда болгон илимий-техникалык өсүштү эске алып жаңы терминдердин, сөздөрдүн жасалышы;

3. Адабий тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан айрым сөздөргө өтмө маани аркылуу жаңы атоолорду киргизүү;

4. Айрым сөз тизмектерине жана сөз айкаштарына жаңы маани берип, өтмө маани аркылуу жаңы түшүнүктөрдү жаратуу.

Кыргыз тилиндеги неологизмдер дагы жогоруда саналып өткөн ички булактын эсебинен пайда болууда.

Кыргыз тилинде мурда пайдаланып жүрүп, бирок социализм учурунда колдонулбай калган айрым сөздөр кайрадан жанданып, мурдагы маанисинде колдонула баштады. Бул тилдик жаңылануулардын үлгүсү болуп саналат. Демек коомдук формациянын өзгөрүшү менен тилдик, тактап айтканда, лексикалык жылышуулар да болот. Мисалы, совет мезгилинде эскирип кеткен: бай, кедей, зулум эзүүчү, малай залым, токол ж.б. сөздөр ХХ кылымдын 90-жылдарынан кийин кайрадан колдонула баштады.

Кыргыз тилиндеги ички булактын эсебинен пайда болгон неологизмдерге төмөнкү сөздөр кирет: дыйкан чарба, фермер, айыл өкмөтү, бажы, заманбап, ишкер, менчик, мыйзам, жаран, жансакчы, күркө, балмуздак, жөлөк пул, доогер, соодагер, жарнак, көрнөк, жарнаама, бейне, бозгунчу, тапшырык, корукча, каттам ж.б.

Кыргыз тилинде термин жаратууда да эскирген сөздөр кайрадан жаңы сөздөргө айланууда: саркеч – мода, модалуу деген сөздү алмаштырып калды: *Саркечтен кийим жоолугуң, Сагынып сени оорудум* (Элдик ыр).

Аткез – 1. Контрабандада уруксат кылынбаган товарларды башка мамлекеттин чегине жашырып алып өтүү. 2. Жашырып алып келинген товарлар. *Бул аймак чек ара, а жашырып алып өтсө аткезчилик болот* (Касымбеков). *Атайын кызматтын өкүлдөрү 10 кг. наркотикзатын кармашты* (газетадан).

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө, мисалы бадана (бронежилет), бадик (оорунун аты), бадирек (тукуму начар) жана дагы толуп жаткан сөздөр кайрадан жанданып неологизмге айлангандыгы көрсөтүлгөн: мисалы, «бадана» деген сөз «Манас» эпосунда баатырлар кийүүчү ок өтпөс тон, соот маанисинде берилет: *Бадана тонду кийгизди, Баатыр сындуу Манаска* («Манас»), *Жакасы алтын, жеңи жез. Ок өтпөгөн бадана* («Сейтек»).

Азыркы учурда «бадана» деген сөз кайрадан неологизмге айланып, Кыргыз Республикасындагы армия жана күч органдарды «бронезилет» сөзүнүн ордуна колдоно баштады.

Кыргыз тилинде оорунун аталышында «бадик» деген сөз кайрадан неологизмге айланып, активдүү колдонула баштады: Бадик – малдын, көбүнчө кой-эчкинин баш мээсинде тасма мите куртунун личкасынан пайда болгон ооруну айтышат. Мындан тышкары анын экинчи мааниси шишик оорууну дарылоонун аты.

«Буудан» деген сөздүн лексикалык маанисин карасак, чаалыкпас күлүк. Чарчабаган тулпар дегенди билдирет: *Астындагы мингени Көбөк кандын Көкборчук, Ал Көкборчук бууданга, Олбуй-солбуй камчы уруп («Манас») Аргымакты жаман деп, Бууданды кайдан табасың* (Токтогул).

Бүгүнкү күндө кыргыздын улуттук оюндары жанданып, көчмөндөр оюндары дүйнөлүк алкакта олимпиада катары өтөкрүлүп жатканда, буудан деген эски сөз неологизмге айланып, активдүү колдонула баштады.

Кийинки жылдарда кыргыз тилиндеги неологизмдер диалектилик булактын эсебинен да пайда болгондугун көрөбүз. Академик Б.М.Юнусалиев туура белгилегендей: «ар бир элдик (улуттук) тил диалектилерден түзүлөт, колдонулушу жагынан алганда жергиликтүү диалектиде элдик жер-жерлердеги бөлүктөрүн тейлесе, улуттук тил бүт элди тээлейт. Ошондуктан өнүгүүнүн жогорку формасы болгон улуттук тилге каралганда диалектилер, өнүгүүнүн төмөнкү формасы катарында, жалпы элдик тилге баш ийип, ага өзүнүн ролун өткөзүп берет» [3]. Бирок улуттук тил диалектилердин эсебинен да байыт, айрым диалектилик сөздөр неологизм болуп адабий тилге кирген учурлар бар. Мисалы, «ардап» ун катышкан суюк тамак. Мүнөздүү (диета) тамак: *Ак кымыран кайнатып, Ардап кылып ичемин* (Молдо Кылыч).

«Аткез»–ат менен жүк ташыган адам. Бул сөз дагы адабий тилге неологизм катары кирип кетти.

«Балжуурат»–бул сөз косметикада жана сулууулук салондорунда көп колдонула баштады. Лексикалык мааниси агыш кызыл тарамдуу келишкен өң: *Балжуурат ого бетер тамылжып, ууртунун чуңкурчасында күлкү ойноп турду* (газетадан).

«Бөөрсү» – лексикалык мааниси билсе да билмексен болуу: *Билсе да билбегенсип, бөөрсүн суроо бериши, Ашымдын күйбөгөн жерин күл кылды* (Каимов). «Дамбар» – кампа деген сөз менен синоним катары колдонула баштады: *Биз жөнөп чыкканда кожоюн дамбардын эшигиндеги чөркөгө көчүгүн коюп отурган.*

Азыркы күндө адабий тилге: даргат (суу өткөргүч), дастания (моюнуна коюу), дербо (аттын жем баштыгы), дөкөк (бышты мал), зый (ичегиден жасалган комуз кылы), иренде (сүргүч, копшогууч курал), капана (чөптүн майда үймөгү), сарбар (башчы, жетекчи), саркер (аскер башчы, кошуун башы), суйсал (чач учтук) ж.б. сөздөр жаңы сөз катары адабий тилге кирди.

Жыйынтактап айтканда, жаңы сөздөр жасалма түрдө эмес, тилдин моделинин негизинде жасалат.

Неологизмдерди жаратуу зарылчылыгы жалпы илим жана маданият, техниканын прогресси, адамдын коомдогу жашоосунун өзгөчөлүгү аркылуу аныкталат.

Адабияттар тизмеси

1. Кыргыз тилинин академиялык кыскача сөздүгү [Текст] /түз.: А.Акматалиев, Ж.Семенова, М.Касымгелдиева. – Бишкек: Бийиктик, 2009.- 512 б.

2. Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. (Лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы) [Текст] / Ж.Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1966.- 63 б.

3. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе: Илим, 1985.- 510 б.